

Кі́внѣла́жів ѣ́ввамі лів—въ бараньей есть дыра.

Кі́внѣла́жів ѣ́ввамі лі́р—въ бараньей есть дыры.

Для множественнаго числа таковыя прилагательныя особыхъ формъ не имѣютъ

§ 40. Прилагательныя съ ослабленнымъ значеніемъ обыкновенно состояются изъ нарѣчій, въ которыхъ присоединяется окончаніе оан, т. е. *какъ* (§ 22). Замѣтимъ предварительно, что нарѣчія качественныя большею частію принимаютъ форму творительнаго падежа прилагательнаго (§ 38).

Пі́нті́на—красный, пі́нті́юан—красноватый; пі́ніша—зеленый, пі́нішлі́оан—зеленоватый; ѣ́ва—бѣлый, ѣ́влі́оан—бѣловатый; у́куѣа—желтый, у́куѣлі́оан—желтоватый; ма́бур—глупый, ма́буллі́оан—глуповатый.

Ка́лі пі́нішлі́оан саві—крыша зеленовата.

Пі́ш адам'лі́ ца кесек ма́буллі́оан саж—этотъ человѣкъ глуповатъ.

Пі́ніша́'уна ѣ́рѣа—зеленоватый камень, т. е. подобный зеленому (§ 21).

Пі́нішқа́јда ѣ́рѣа—зеленоватый камень, т. е. зеленого вида камень; қа́јда—видъ.

Уру́х—трусливый, уру́хқан—трусъ, уру́хтус—трусоватый, уру́хтуса́уна, уру́хтуслі́оан, уру́хқані́'уна, уру́хқані́оан.

§ 41. Хюркилинскія прилагательныя не имѣютъ особыхъ формъ для *степеней сравненія*, которыя выражаются обыкновенно различными оборотами предложенія.

Равенство качества выражается помощью падежа равняющаго или тождественнаго (§§ 20 и 22).

Урші́ ада́цад лі́в—сынъ съ отца, т. е. сынъ такого же роста, какъ отецъ.

Урсі́ ава́цад лі́р—дочь съ мать есть.

Та́ј урчі́цад лі́в—жеребенокъ съ лошадь есть.

Уршві́ адні́цад лі́в—сыновья съ отцовъ суть.

Узіра әбіна сәј рузіоан—братъ такъ же хорошъ, какъ сестра, букв. и братъ хорошъ есть, какъ сестра.

Рузіра әбіна сарі узіоан—сестра такъ же хороша, какъ братъ.

Узвіра әбіті саві рузвіоан—братья такъ же хороши, какъ сестры.

Рузвіра әбіті саві узвіоан—сестры такъ же хороши, какъ братья.

Говорится также: діла адазі ліw һіш—онъ съ моего отца, онъ равенъ по качествамъ моему отцу.

Для выраженія *неравенства качества*, названіе предмета, служащаго для сравненія, ставится въ падежѣ уступающемъ (§ 23).

Адајшіw һіт ішталі сәј—отца онъ меньше.

Урші ішталі сәј авајшіw—сынъ меньше матери.

Урші хвалалі сәј авајшіw—сынъ больше матери.

Рурсі дішталі сарі авајшір—дочь меньше матери.

Урші ішталі сәј галгајшіw—сынъ меньше дерева.

Рурсі дішталі сарі галгајшір—дочь меньше дерева.

Аңкі дуркалі сарі мүкіјшір—пшеница дороже ячменя.

Аңкі дуркалі сарі урцуліјшір—пшеница дороже дровъ.

Җарға діқлі саві шініјшіw—камень тяжелѣе воды.

Узі әбіна сәј рузішіw—братъ лучше сестры.

Рузі әбіна сарі узіјшір—сестра лучше брата.

Узві әбіті саві рузвішіw—братья лучше сестеръ.

Можно сказать также:

Узі әбіна сәј рузіоан аһіј—братъ лучше сестры, букв. братъ хорошъ есть, какъ сестра не будучи; аһіј форма нарѣчія, производная отъ аһін—не есть, имѣетъ значеніе *члмъ*.

Рузі әбіна сарі узіоан аһіј—сестра лучше брата.

Узві әбіті саві рузвіоан аһіј—братья лучше сестеръ.

Усиливающее значеніе имѣютъ прилагательныя:

Ішталі—меньшой, хвалалі—большій, Җударі—болѣе

черный, шінішіл—болѣ зеленый, ланѣл—болѣ голубой и пр., означающія цвѣта (§ 35, с). Такъ напр.

Піш діла іштāл узі сāj—это есть меньшей мой братъ.

Віха нам шінішіл қар—дай мнѣ болѣ зеленую траву.

Низшая степенъ качества выражается отрицательно.

Узі әбіна әбін рузіоан—братъ не такъ хорошъ, какъ сестра, букв. братъ хорошъ не есть, какъ сестра. Въмѣсто әбіна әбін, говорится обыкновенно слитно әбінәбін.

Рузі әбіна әбін (әбінәбін) узіоан—сестра не такъ хороша, какъ братъ.

Узві әбіті әбін (әбітәбін) рузвіоан—братья не такъ хороши, какъ сестры.

Узі хвалал әбін рузіоан—братъ не такъ великъ, какъ сестра.

Узві хуліті әбін (хулітәбін) рузвіоан—братья не такъ велики, какъ сестры.

Узі әбіна әбін (әбінәбін) рузіішіw—братъ не лучше сестры.

Превосходная степенъ можетъ быть выражена различнымъ образомъ.

Діла узі җақлі (веҗла) әбіна сāj—мой братъ очень хорошъ.

Діла узі җақлі (веҗла) әбізҗавза сāj—мой братъ очень храбръ.

Діла узі җақлі (веҗла) әбіна сāj адам'уләла урҗав—мой братъ прекраснѣйшій есть между людьми.

Діла узі җақлі (веҗла) әбіна сāj адам'уләла урҗавад—мой братъ прекраснѣйшій есть изъ людей.

Діла рузі җақлі (веҗла) җағвал сарі рурсвәла урҗар (урҗарад)—моя сестра прекраснѣйшая есть между дѣвушками (изъ дѣвушекъ).

Діла рузі әбітішірра әбіна сарі—моя сестра, и чѣмъ прекраснѣе, прекрасна есть, т. е. моя сестра прекраснѣйшая изъ прекрасныхъ.

Їзвлалла аѣназуна—лучшій изъ трехъ.

§ 42. Мѣстоименія личныя суть всякой категоріи, т. е. различіе категорій въ нихъ ничѣмъ не обозначается.

Единственное число.

Имен.. ну—я	бу—ты	hit—онъ, она, оно.
Равн.. нуцад	буцад	hitцад.
Упод.. нузуна (нті)	бузуна (нті)	hitзуна (нті).
Тож.. нуоан	буоан	hit'оан.
Уст.. нујшіw (р, в)	бујшіw (р, в)	hitјшіw (р, в).
Твор.. нуні	буні	hitіin (hitіini).
Род... діла	була	hitіла.
Дат.. нам	буд	hitіс.

Множественное число.

Имен.. нуша—мы	буша—вы	hitті—они, онѣ.
Равн.. нушацад	бушацад	hitтіцад.
Упод.. нушазуна (нті)	бушазуна (нті)	hitтізуна (нті).
Тож.. нушаоан	бушаоан	hitтіоан.
Уст.. нушајшіw (р, в)	бушајшіw (р, в)	hitтіјшіw (р, в).
Твор.. нушаан (ні)	бушаан (ні)	hitтілі (ліin, ліini).
Род... нушіла	бушіла	hitтіла.
Дат.. нушім	бушім	hitтіліс

§ 43. Основные формы мѣстныхъ падежей мѣстоименій личныхъ представляются въ слѣдующемъ видѣ:

Отъ ну—я: дізі—въ меня, дічу—во мнѣ, дібі—около меня.

Отъ бу—ты: бузі—въ тебя, бучу—къ тебѣ, бубі—около тебя.

Hit—онъ, она, оно: hitізі—въ него (нее), hitічу—къ нему (ней); hitібі—около него (нея).

Нуша—мы: нушазі—въ насъ, нушачу—къ намъ, нушабі—около насъ.

Буша—вы: бушазі—въ васъ, бушачу—къ вамъ, бушабі—около васъ.

hītī—они, онѣ: hītīlīzī—въ нихъ, hītīlīzī—къ нимъ, hītīlīzī—около нихъ.

Производныя формы образуются изъ основныхъ по общимъ правиламъ (§ 27), напр.

<i>Сближеніе</i>	дзі—въ меня	нушазі—въ насъ.
<i>Покой</i>	дзіw (р, в) во мнѣ	нушазіw (р, в).
<i>Удаленіе</i>	дзіwсад (р, в) изъ меня	нушазіwсад (р, в).
<i>Удаленіе</i>	дзіwвіт—изъ меня	нушазіwвіт.
<i>Удаленіе снизу</i> .	дзіwад (р, в) изъ меня вверху	нушазіwад (р, в).
<i>Удаленіе снизу</i> .	дзіwѣад (р, в) изъ меня внизу	нушазіwѣад (р, в).

§ 44. Родительные падежи всѣхъ вышесказанныхъ мѣстоименій личныхъ составляютъ *мѣстоименія притяжательныя*. Такимъ образомъ: діла узі—мой братъ, діла рузі—моя сестра, діла узві—мои братья и т. д. Ёула узі—твой братъ, hītīла узі—его (ея) братъ, нушіла узі—нашъ братъ, ёушіла узі—вашъ братъ, hītēла узі—ихъ братъ.

Діла узіла ёуул—моего брата жена; діла рузіла урші—моей сестры сынъ; нуні мукі дітѣра діла урчілс—я далъ ячмень моей лошади, букв. мною ячмень дался моей лошади.

Если таковыя мѣстоименія притяжательныя стоятъ отдѣльно отъ своихъ существительныхъ, то они подлежатъ всѣмъ падежнымъ измѣненіямъ, но не имѣютъ особыхъ формъ для множественнаго числа, подобно какъ и прилагательныя, производныя отъ существительныхъ (§ 39).

<i>И.</i> діла—мой	ёула—твой	hītīла—его (ея).
<i>Т.</i> ділај (ділај'ин, ділај'ині)	ёулај (ј'ин, ј'ині)	hītīлај (ј'ин, ј'ині).
<i>Р.</i> діла	ёулā	hītīлā.
<i>Д.</i> ділајс	ёулајс	hītīлајс.
<i>И.</i> нушіла—нашъ	ёушіла—вашъ	hītēла—ихъ.
<i>Т.</i> нушілај (ј'ин, ј'ині)	ёушілај (ј'ин, ј'ині)	hītēлај (ј'ин, ј'ині).
<i>Р.</i> нушілā	ёушīлā	hītēлā.
<i>Д.</i> нушілајс	ёушілајс	hītēлајс.

Всѣ прочія падежныя формы, равно какъ и формы мѣстныхъ падежей, образуются по общимъ правиламъ.

Ніш урчі діла саві—эта лошадь моя есть.

Діла саві ніш урчі—моя есть эта лошадь.

Діла сарі нішді урчі—мои суть эти лошади.

Ніш урчі нітіла саві—эта лошадь есть его.

Діла урчі айна саві нітілајнів } моя лошадь лучше,
Діла урчі айна саві нітілаоан аніј } чѣмъ его.

Ніула урчі кærклі дуђвулкангва, ділајіні білавалта—твоя лошадь хотя скоро скачетъ, (но) моею оставляется назадъ.

Ніула узі вақів, діла аівақів—твой братъ пришелъ, мой не пришелъ.

Ділајс діха арц—моему дай деньги.

Урусла кә калі һамһаму'вірар, нушілә дірқіл вірар—русскаго дома крыша покатая бываетъ, нашего плоская.

Нушілајс'оан аніј, һиттѣлајс хвалал ёуллуё віраргва, нушіла җірһлі сарі—нашимъ чѣмъ, ихъ большая услуга дѣлается хотя, наши жирны суть. Говорится о баранахъ, что хотя ихъ баранамъ болѣе приволья и холи, чѣмъ нашимъ, но наши жирнѣе.

§ 45. Въ противоположность другимъ дагестанскимъ языкамъ, хурелинскій весьма скуденъ *мѣстоименіями возвратными*, какъ то обнаруживается изъ слѣдующихъ примѣровъ.

Нуні віціра діла урчі—я продалъ свою лошадь (мою лошадь).

Ніуні віцаді була урчі—ты продалъ свою лошадь (твою лошадь).

Нушаан діціра нушіла урчі—мы продали своихъ лошадей (нашихъ лошадей).

Ніушаан діцадә һушіла урчі—вы продали своихъ лошадей (вашихъ лошадей).

Нам асіра нуні урчі—себѣ купилъ я лошадь (мнѣ купилъ я и пр.).

Їуні асаді ъуд урчі—ты купилъ себѣ лошадь (ты купилъ тебѣ и пр.).

Їушаан асіра нушім урчі—мы купили себѣ лошадь (мы купили намъ и пр.).

Їушаан асадѣ ъушім урчі—вы купили себѣ лошадь (вы купили вамъ и пр.).

Предложеніе: *онъ говоритъ, что онъ кади*, можетъ возбудить недоумѣніе въ томъ отношеніи, что не объясняетъ, говоритъ ли говорящій о себѣ или о комъ либо другомъ. На хурькилинскомъ языкѣ недоразумѣніе устраняется слѣдующими двумя оборотами предложенія:

Їіт іқулі саж қаді сажра ілі—онъ говоря есть кади есмь говоря, т. е. онъ говоритъ о себѣ, что онъ кади.

Їіт іқулі саж њіт қаді саж ілі—онъ говоря есть онъ кади есть говоря, т. е. онъ говоритъ о другомъ, что онъ кади.

§ 46. Мѣстоименія *возвратныя* употребляются только въ 3-мъ лицѣ.

Единственное.

Множественное.

Имен. муж. саж, женск. сарі, средн. саві

сарі, саві.

Твор. суніін (сунііні)

чү'ні.

Род. суніла или сунна

чула.

Дат. суніс

чус.

Саж вѣѣів њіпқу—самъ онъ пришелъ сюда.

Саві вусулі саві—сами они спятъ.

Їітіін віців њітіла урчі—онъ продалъ его лошадь.

Їітіін віців сунна урчі—онъ продалъ свою лошадь.

Їіттілі діців чула урчі—они продали своихъ лошадей.

Їіт сунна адачу арқес іқулі саж—онъ къ своему отцу поиду говоря есть, т. е. онъ говоритъ, что пойдетъ къ своему отцу.

Їітіін асів њітіс урчі—онъ купилъ ему лошадь.

Їітіін асів суніс урчі—онъ купилъ себѣ лошадь.

Їуні вітііра діла урчі њітіс—я далъ свою лошадь ему.

Нітіін гів нам суніла урчі—онъ далъ мнѣ свою лошадь.
Калі вѣрѣв суніін—самъ построилъ домъ.

Діла адаан суніін вілқуніл тавтар саві ніш—моимъ отцомъ самимъ написана книга эта.

Нумбра чу'ні хівіл қалла діх чу'ні вірбун—ослами самими принесенный травы выюмъ самими стѣдень.

Суніін зајавѣрѣвил масла суніін акрі вадав—самимъ истрченногого имущества самимъ плата пусть сдѣлается, т. е. пусть самъ заплатитъ за то, что самъ истратилъ.

Ніпді шанта чу'ні чуші валаһ лівбулі саві—этими сельскими жителями самими на себя бѣда наводится.

Говорится: нушаан шідаіра ниттѣла урчі—мы видѣли ихъ лошадей, и также: нушаан шідаіра чула урчі. Въ первомъ случаѣ указывается на людей, о которыхъ мы говоримъ; во второмъ они извѣстны уже по сказанному о нихъ прежде.

§ 47. Слѣдующія формы имѣютъ значеніе: я одинъ, ты одинъ, онъ одинъ и пр.; иногда же—я самъ, ты самъ, онъ самъ и пр.

Имен. нвал—я одинъ   нвал—ты одинъ   сајал—онъ одинъ.

Твор. нунел   нунел   суніінал.

Род. ділал   булал   сунііал.

Дат. намал   будал   суніісал.

Имен. нушал—мы одни   бушал—вы одни   савел—они одни.

Твор. нушаанел   бушаанел   чу'нел.

Род. нушілал   бушілал   чулал.

Дат. нушімал   бушімал   чусал.

Нвал мурдер'усну, ватава нуні—я самъ сяду верхомъ, оставъ ты, т. е. я сяду верхомъ и безъ твоей помощи.

Варх вақісіл һалмаз алівну, нвал аріқвәнна Нәжлі—вмѣстѣ идущій товарищъ не будучи, я одинъ пошелъ въ Мекку, т. е. такъ-какъ товарища не нашлось, то я одинъ пошелъ въ Мекку. Будал гівілу ніш урчі була узілі, вілѣс гівілу?—

тебѣ одному (т. е. совсѣмъ ли тебѣ?) отдана эта лошадь твоимъ братомъ, кормиться дана ли, т. е. отдана ли тебѣ совсѣмъ эта лошадь или только на время для прокормленія?—
Намал ģivā savi—миѣ отдана она (совсѣмъ).

Ħuла узилі, царіа адам'ѣ ісала агулі, суніінал вѣрив ħiш шінқан—твоимъ братомъ, другого человѣка помощь не будучи, самимъ собою сдѣлана эта мельница, т. е. твой братъ, безъ помощи кого-либо, самъ собою построилъ эту мельницу.

Діла узіла сунілаа дурзан саві ħiш—моего брата одного стадо есть это, т. е. принадлежитъ ему одному.

Сунісал шілізівад діқаллі калі вѣрлі сај ħiшiн—для одного себя вѣѣ аула домъ построилъ онъ.

Нушіла дурбіні савел саві—наши дѣти одни суть, т. е. никого при нихъ нѣтъ.

§ 48. Мѣстоименія *указательныя* суть, вмѣстѣ съ тѣмъ, и мѣстоименія личныя 3-го лица. Изъ числа ихъ мы рассмотримъ (§§ 42, 43, 44) ħit, которое всего чаще употребляется и служитъ для указанія на предметы, находящіеся въ одинаковомъ разстояніи, какъ отъ того, который говоритъ, такъ и отъ того, которому говорятъ или, по крайней мѣрѣ, въ безразличномъ въ обоимъ положеніи. ħit *всякаго* рода: ħit мур'ул—этотъ мужъ, ħit ħунул—эта жена, ħit калі—этотъ домъ. ħit согласуется съ существительнымъ въ числѣ: ħitti му'лі—эти мужья, но не согласуется въ падежахъ.

ħit мур'ул—этотъ мужъ   ħitti му'лі—эти мужья.

ħit мур'уж   ħitti му'ла (му'лаан, му'лаані).

ħit мур'wā   ħitti му'лѣа.

ħit мур'ужс   ħitti му'лес.

Эти замѣчанія относятся и до всѣхъ другихъ мѣстоименій указательныхъ.

Единственное.

Имен. ħiш

Твор.. ħiшiн (iñi)

Множественное.

ħiшді.

ħiшділі (liñ, liñi).

Род. . hīšila

hīšdēla.

Дат... hīšic

hīšdīlic.

hīš служитъ для обозначенія предметовъ, находящихся ближе къ говорящему, чѣмъ къ тому, которому говорится.

Единственное.

Множественное.

Имен. hīl

hīldī.

Твор... hīlīin (inī)

hīldīlī (līin, līinī).

Род. . hīlila

hīldēla.

Дат... hīlic

hīldīlic.

hīl указываетъ на предметы, находящіеся ближе къ тому, которому говорится, чѣмъ къ тому, который говоритъ.

Такъ же, какъ hīš и hīl, склоняются hīq̄ и hīx. Первое указываетъ на предметы, находящіеся *выше* говорящаго, а второе на предметы, находящіеся *ниже* его.

Вмѣсто hīt, hīš, hīl, hīq̄ и hīx употребительны: it, iš, il, iq̄, ix. Обыкновенно говорится: iš varhī—сегодня, iš duhī—сегодня ночью, iš dus—въ этомъ году и пр.

Изъ мѣстоимевій указательныхъ образуются прилагательныя: hītzuна, hīšzuна, hīlzuна, hīq̄zuна, hīxzuна (§§ 12 и 21), которыя всѣ означаютъ *таковой* съ различными оттенками указанія. Также образуются нарѣчія: hīt'oaј, hīš'oaј, hīl'oaј, hīq̄'oaј, hīx'oaј, общее значеніе которыхъ есть *такъ*.

hītzuна и проч. склоняются слѣдующимъ образомъ.

Единственное.

Множественное.

Имен. hītzuна

hītzuвті.

Твор... hītzuналі (līin, līinī)

hītзунта (aан, aані).

Род. . hītзунала

hītзунтѣла.

Дат... hītзуналіс

hītзунтес.

hītzuна шѣhaira нуnī—подобнаго я не видалъ.

hīšdīzuвті dакал сарі—подобныхъ много есть.

hīt'oaј аді hуnī—такъ сказалъ ты.

§ 49. Мѣстоименіе *вопросительное* ча?—кто? не имѣеть

множественнаго числа и образуетъ свои падежныя формы отъ другого корня.

Имен. ча? твор. шіні? род. шіла? дат. шіс?

Мѣстныя формы суть: шізі? шічу? шібі? Отъ ча, по общимъ правиламъ, происходятъ формы: чацад? чагуна? чајшіу? чаоан?

Ча саја?—кто есть (кто тамъ)?

Шіні гіва?—кто даль?

Шіла савѣ гіш калі?—чей этотъ домъ?

Шіс гішя?—кому дать?

Шізі һаѣрһае агіва?—въ кого попала пуля?

Шічу аріқуагнā һіт?—къ кому пошелъ онъ?

Шібі һајһивā?—подлѣ кого онъ упалъ?

Чацад лівā?—съ кого онъ есть, т. е. съ кого онъ растетъ?

Чагуна саја?—какъ это онъ есть (на кого онъ похожъ)?

Чајшіу хвалала?—кого онъ больше?

Сі?—что? твор. сілі? род. сѣ? дат. сіліс? Мѣстныя формы суть:
сілізі? сілічу? сілібі?

Сіцад—сколько? сіоан—какъ? сігуна—каковъ?

Сі савѣ?—что такое?

Сілі вәкәдѣ?—чѣмъ ты ударилъ?

Сѣ дурһіуә савѣ?—чей это итенецъ, т. е. какой твари?

Сіліс вәқівіла?—для чего сдѣлано это?

Сіліс вѣтһадѣ?—за что ты отдалъ, т. е. въ мѣнѣ?

Сілізі вәкәдѣ?—во что ударилъ ты?

Сілічу вухадѣ?—къ чему, т. е. къ какому предмету, ты отнесъ?

Сілібі убаватадѣ қурч?—подлѣ чего посадилъ ты дерезцо?

Сіцад дѣтһадѣ?—сколько отдалъ ты?

Сіоан вақадѣ?—какъ что сдѣлалъ ты, т. е. какъ сдѣлалъ ты?

Сізуна савѣ?—подобно чему есть это?

Куділ?—которые?

Единственное.

Множественное.

Имен. куділ? (для всѣхъ трехъ родовъ) куділті?

Твор.. кудіј (дѣин, дѣині)? куділта (таан, таані)?

Род.. куділа? куділтѣла?

Дат.. кудіс? куділтес?

Куділ урчі ѡініа?—которая лошадь хороша?

Кудіин вѡіііа?—который сдѣлалъ?

Куділа тупанг савѣ?—какого ружья есть?

Кудіс віііііа?—какому отдать?

Куділті мас ѡіітѣ?—которые бараны хороши?

Куділта бавушіва віі?—какими убить волка?

Куділтѣла сарѣ іішді тумангуні—какихъ суть эти ружья?

Куділтес ділқвішā казурті—какими писать письма?

Чум—сколько? употребляется только въ единственномъ числѣ.

Имен. чум, *твор.* чумлі (ліин, лііні), *род.* чумла, *дат.* чумліс?

Чум мас лірā—сколько барановъ есть?

Чумлі вѡіііа ііин бѡенкі—какими сдѣлана эта работа?

Чумла дурзан савѣ ііш—какого стада есть это, т. е. сколько оно принадлежитъ?

Чумліс віурā—какимъ довольно, т. е. на сколько станеть?

§ 50. *Имен.* лівілла—весь, лірілла—всѣ, лівілла—все. Во множественномъ числѣ лівілла для мужского и женскаго рода, лірілла—для среднего.

Лівілла шіііі іілај ііра—я весь погрузился въ воду.

Нуні лівілла валас—я все знаю.

Лірілла мура—все сѣно (§ 9).

Лівілла адам'улі—всѣ люди.

Ііш лівіллај урқѡбѡііар ііт—этими всѣми не опьянѣтъ нѡъ, т. е. онъ не опьянѣтъ, выпивъ все это.

Ніп лівллаж мур'єдїду чай—этимъ всѣмъ не одѣлается чай сладкимъ.

Во множественномъ числѣ для творительнаго надежа употребляется форма лівмелла или лівлііналла.

Лівмелла һавѣйавлла ну—всѣми противанъ я.

Лівлііналла һапіқулла ну—всѣми хвалимъ я.

Ніп лівліяй туті ділацад агу—этого всего (сада) винограда сколько мой не есть, т. е. въ цѣломъ этомъ саду нѣтъ столько винограда, сколько у меня.

Для родительнаго множественнаго форма лівлалла.

Лівлалла һаенкі таман ділі сарі—всѣхъ работа кончена.

Лівлалла маза дуврір сарі—всѣхъ бараны на горѣ находятся.

Нүшіла лівллајс аблуғас діла анк—за весь вашъ не отдамъ я своего сада, т. е. не промѣняю своего сада на весь вашъ.

Для дательнаго множественнаго форма лівлаллајс.

Нүша лівлаллајс варс абвіқус діла урчі—за всѣ ваши не отдамъ я своей лошади.

Һар—каждый, никогда неставляется отдѣльно отъ существительнаго и само остается постоянно неизмѣннымъ.

Һар адам'ілі—каждый человѣкъ, твор. һар адам'іј и пр. Множ. һар адам'улі—всякіе люди.

Һаркудіца—всякій, можетъ находится отдѣльно отъ существительнаго и тогда склоняется, какъ въ единственномъ, такъ и во множественномъ числѣ, одинаково.

Имен. һаркудіца—всякій, всякая, всякое.

Твор. һаркудіцалі (ліін, лііні).

Род. һаркудіцала.

Дат. һаркудіцалис.

Һаркудіца адам'улі—всякіе люди. Һаркудіца составлено, повидимому, изъ һар—каждый, кудіх—который? и ца—одинъ, нѣкоторый.

Піла кулі наркудіца мавашукуд—въ свой домъ всякаго не пускай.

Наркудіцала кулі мавашуд—во всякаго домъ не ходи.

Наркудіцалі зала ніш вѣдіс—всякій умѣетъ это сдѣлать.

Наркудіцаліс дітлуғад пуні арц—всякому даешь ты деньги.

Ч а л л а—кто бы то ни было, составлено изъ ча—кто? и алла—хотя даже, хоть будь; чалла—хоть кто будь. Если при этомъ подразумѣвается нѣсколько лицъ, то говорится чавелла. Съ отрицательнымъ глаголомъ чалла и чавелла значать *никто*.

Чалла вақав—пусть кто бы то ни было придетъ.

Чаллабѣақів—никто не пришелъ.

Шівелла шѣлѣаів—никто не видалъ.

Ну тібівалла урухабқус—я никого не боюсь.

Чавелла аріқwѣвѣлі ніш хүнівѣт, вура—кто либо если поидетъ по этой дорогѣ, то снажи. Здѣсь предполагается, что не одинъ человекъ, а многіе могутъ пойти.

Ну кайбіw агваріw варбі чалла мавалтад діла кулі вақікіс—я дома не бывающій въ день кто бы то ни было да не пускается въ мой домъ входить, т. е. въ тѣ дни, когда меня не бываетъ дома, не пускай никого въ мой домъ.

Пішді куллазіw наба чаллагу—въ этихъ домахъ теперь никого нѣтъ.

Нупім чалла бабнілѣфін кумекдішліс—намъ никого не нужно для помощи.

Селла—что бы то ни было, подобнымъ же образомъ, составлено изъ сі—что? и алла. Съ отрицательнымъ глаголомъ значить *ничто*.

Нуні селла алівалас—я ничего не знаю.

Уркура ардућілаћаллі, селла алівіар, царіа сіқал аівіћwај вѣлі—арба если и увезена, ничего не будетъ, другая вещь если не украдена, т. е. хотя и увезли арбу, но это не бѣда, если ничего другого не украли.

Селла пайдагвар, мусані аруқѣдіну, wај валаћлізі кайћаді

—какая бы то ни была польза не сущая, въ мѣсто ушедъ, въ злую бѣду попалъ, т. е. безъ всякой надобности уйдя туда, попалъ ты въ бѣду.

Айцад білму діл-фуннагва, нуні наваѣа селла валанѣгу —порядочно науку хотя я изучилъ, мною теперь ниче-го незнаемо, т. е. хотя я порядочно учился, но теперь ничего не знаю.

Пітцад давлашіу адам'ѣ наваѣа селла гура—у столь бо-гатаго человѣка теперь ничего нѣтъ.

§ 51. Ца значитъ одинъ и также нѣкій, нѣкоторый.

Ца адам'ілі—нѣкоторый человѣкъ.

Находясь отдѣльно отъ существительнаго, ца склоняется.

Имен. ца, твор. цалі (цаліін, цалііні), род. цала, дат. цалис.

Нѣкоторые переводятся черезъ цаваѣ, цадаѣ. Цаваѣ ада-м'улі—нѣкоторые люди, цадаѣ сінєві—нѣкоторые медвѣди.

Имен. цаваѣ, твор. цаваѣлі, род. цаваѣла, дат. цаваѣліс.

Цаваѣ вақів, цаваѣ арвіқваєн—нѣкоторые пришли, нѣ-которые ушли.

Цаваѣла урчі лір, цаваѣлагу—у нѣкоторыхъ есть лошади, у нѣкоторыхъ нѣтъ.

Царіа—другой, твор. царіј (царіј'ін, царіј'іні), род. царѣ, дат. царіс. Множ. имен. царілі—другіе, твор. царілта, род. царілтѣла, дат. царілтес.

Цаваѣла урчі лір, царілтѣлагу—у однихъ есть лошади, у другихъ нѣтъ.

§ 52. Хюркилинскій счетъ слѣдуетъ десятиричной си-стемѣ, какъ то видно изъ слѣдующей таблицы количествен-ныхъ чиселъ.

1 ца	4 аw'ал
2 қwел	5 шwал
3 бієвал	6 урйал

7	werbāl	79	ца камлі габґалі
8	габл	80	габґалі
9	урґімал	81	габґанну цара
10	wiґал	89	ца камлі урґімґалі
11	wiґну цара	90	урґімґалі
12	wiґну қwіра	91	урґімґанну цара
13	wiґну бәвра	99	урґімґанну урґіфра
14	wiґну аwра		или ца камлі даршл
15	wiґну шура	100	даршл
16	wiґну уріґра	101	даршлім ца или дар-
17	wiґну werbpa		шлів ца
18	wiґну габра	102	даршлім(в) қwел
19	ца камлі ғал	200	қwідарш
20	ғал	201	қwідаршлім(в) ца
21	ғану цара	300	бәвдарш
22	ғану қwіра	400	аwдарш
29	ца камлі бәвґалі	500	шударш
30	бәвґалі	600	уріґдарш
31	бәвґанну цара	700	werbдарш
32	бәвґанну қwіра	800	габдарш
39	ца камлі аwґалі	900	урґімдарш
40	аwґалі	1000	азір
41	аwґанну цара	1001	азілім(в) ца
49	ца камлі шуґалі	2000	қwел азір
50	шуґалі	3000	бәвал азір
51	шуґанну цара	10000	wiґал азір
59	ца камлі уріґґалі	10001	wiґал азілім(в) ца
60	уріґґалі	11000	wiґну цара азір
61	уріґґанну цара	19000	ца камлі ғал азір
69	ца камлі werbґалі	100000	даршл азір
70	werbґалі	1000000	азірна азір
71	werbґанну цара		

1867 азілім(в) габдаршлім(в) уріґанну werbpa.

§ 53. Какъ видно изъ этой таблицы, простые корни всѣхъ числительныхъ суть: ца, қwі, бѣв, аw, шw (шу), урїѣ, werfı, гаb, урfıм, wıf (ѣа), за, дарш и азїр, но, за исключеніемъ ца и азїр, въ этомъ простомъ видѣ они неупотребительны. Большая часть этихъ корней обнаруживаютъ родство съ корнями числительныхъ въ другихъ, извѣстныхъ уже намъ джестанскихъ языкахъ, преимущественно же въ языкѣ лакскомъ.

То, что намъ извѣстно о падежныхъ окончаніяхъ въ хюрейлинскомъ языкѣ, нисколько не объясняетъ намъ окончаній ал, ну и lım (в), которыя встрѣчаемъ мы въ числительныхъ. Единицы, присоединяясь къ десяткамъ, принимаютъ *ра*, союзъ соединительный *и*: wıfıну цара—значить десять и одинъ. *Девять* обыкновенно не присоединяется къ десяткамъ: *девятинадцать* выражается черезъ: ца камлі заl, букв. *одинъ не доставая двадцать*, unde viginti; *двадцать девять* ца камлі бѣвѣалї—*одинъ не доставая тридцать* и т. д. *Девяносто девять* можетъ быть выражено безразлично черезъ урfıмѣанну урfıмира и черезъ ца камлі даршал *одинъ не доставая сто*.

§ 54. Количественныя суть *всякаго* рода, т. е. не подлежатъ никакимъ измѣненіямъ буквъ по категоріямъ. Находясь вмѣстѣ со своими существительными, они не склоняются; существительное поставляется въ единственномъ числѣ.

Имен. шwал адам'ілі—пять человѣкъ.

Твор. шwал адам'їj (їін, їні).

Род. шwал адам'ѣ.

Дат. шwал адам'іс.

Находясь отдѣльно отъ существительныхъ, количественныя склоняются:

<i>Имен.</i>	ца	қwел	бѣвал	aw'ал	шwал
<i>Твор.</i>	цалї (їін, їні)	қwілі (їін, їні)	бѣвлї (їін, їні)	awлі (їін, їні)	шулі (їін, їні)
<i>Род.</i>	цала	қwіла	бѣвла	awла	шула
<i>Дат.</i>	цаліс	қwіліс	бѣвліс	awліс	шуліс.

<i>Имен.</i>	ғал	wiñny	цара	hæwǵalı	даршал	азір
<i>Твор..</i>	ғалі (iін, iіwі)	wiñny	царалі	hæwǵaj	даршлі	азілі (iін, iіwі)
<i>Род. .</i>	ғала	wiñny	царала	hæwǵā	даршла	азілла
<i>Дат..</i>	ғаліс	wiñny	цараліс	hæwǵajc	даршліс	азіліс.

Шwал адам'іс wіñha—пaтepымъ чeлoвѣкамъ дай.

Шуліс wіñha—пaтepымъ дай.

Шwал wǵıv—пaтepo пpишлo.

Шулі wǵıv hit—пaтepo cдѣлaли этo.

Һæwлі awıdıлі лівхүлі cawі цa қум'ур—букв. тpемя пoднимaлcя нeсaяcь eсть oднѣ пoднoсь, т. е. тpoe пoднaявъ, нe cутъ oднѣ пoднoсь.

Шула урчі-јарақ ділтуј саріјқwар—пaтepыxъ лoшaдѣ-opyжіe oгpaблeны cутъ гoвopятъ, т. е. гoвopятъ, чтo y пaтepыxъ пoxитили лoшaдeй и opужіe.

Awла нǵıwі cawıј саріјқwар—y чeтыpeхъ pyки oтpублeны, гoвopятъ.

§ 55. Количественныя, находясь вмѣстѣ съ мѣстоименіями личными, присоединяютъ къ себѣ окончаніе ла или лла, причемъ, какъ мѣстоименія, такъ и количественныя, подлежатъ падежнымъ измѣненіямъ.

Имен. нуша қwелла—мы двое һуша һæwалла—вы тpoe.

Твор.. нушаан қwілелла (қwі- һушаан һæwлелла (һawлііналла).
лііналла)

Род. . нушіла қwілалла һушіла һæwлалла.

Дат.. нушім қwілісалла һушім һæwлісалла.

Имен. нуша wiñny царалла— нуша азіралла—насъ тысяча.
насъ одиннадцать

Твор.. нушаан wiñny царалелла нушаан азілелла (азілііналла).
(царалііналла)

Род. . нушіла wiñny царалалла нушіла азілалла.

Дат.. нушім wiñny царалісалла нушім азілісалла.

Нуша ца вамлі шуґаелла дақіра—нась сорокъ девять
пришло.

§ 56. *Порядочныя* образуются изъ количественныхъ помощью присоединенія къ корнямъ причастія івіл—сказанный, отъ глагола іс (§ 150). *Первый* переводится обыкновенно посредствомъ һалавіл, һаларіа, һалавіа; һалау (р, в) впереди, слѣд. передовой. Къііівіл—*второй*, біаеііівіл—*третій*, ааііівіл—*четвертый*, шуііівіл—*пятый* и т. д. Віһнуцара івіл—*одиннадцатый*, дарш'івіл или даршал івіл—*сотый*.

Какъ и всѣ прилагательныя, порядочныя, находясь вмѣстѣ со своими существительными, согласуются съ ними только въ числѣ, но не подлежатъ надежнымъ измѣненіямъ. Къиіиіадам'ілі—второй человѣкъ, къиіиівтіадам'улі—вторые люди. Находясь отдѣльно, порядочныя склоняются.

Единственное.

Множественное.

Имен. квівіл—второй

КѢИІВТІ.

Твор.. кwiibij (ij'ih, ij'ihai)

kwiivta (aan, aaní).

Pod. . kwiībē

kwīwtēla.

Дат.. квітів

Р. В. И. БТЕС.

§ 57. Половина переводится через вајакала, дајакала, вајакала, смотря по тому, къ существительному какой категоріи она относится; склоняется слѣдующимъ образомъ:

Единственное.

Имен. вајакала (д, в) вајкулмі (д) или вајкул-ти (д) или вајакала-ти (д).

Твор.. вајакај (ј'ин, вајкулма вајкулта вајакалата.
ј'ини) (аан, аани), (аан, аани),

Pod. . vajakā   vajkumēla, vajkultēla, vajakalatēla.

Дат. вајакајс   вајкулмес,   вајкултес,   вајакалатес.

Остальные *дробныя* выражаются помощью *вута*—часть, *множ. вутні*.

Павал вута ца вута—трехъ частей одна часть, т. е. треть.

Һавал вутā қвел вута—трехъ частей двѣ части, т. е. двѣ трети.

§ 58. Во-первыхъ переводится посредствомъ һалав һалав—впереди впереди; во-вторыхъ—қwі'најс, въ-третьихъ—Һәј'најс, въ-четвертыхъ—аwнајс, въ-пятыхъ—шу'најс, въ-двадцатыхъ—җајнајс, въ-тридцатыхъ—Һәвҗајнајс, въ-сотыхъ—дарш-најс, въ 101-хъ—даршлīm (в) царанајс, въ 1000-хъ—азірнајс.

Распределительныя: цацāлі—по-одному, қwіқwілі—по-два, һәвҺәвлі—по-три, аw'аwлі—по-четыре, шушулі—по-пяти, уріғ'уріғлі—по-шесть, җаҗалі—по-двадцати, һәвҗаҺәвҗалі—по-тридцати, аwҗааwҗалі—по-сорока, даршдаршлі—по-сто, азіра-зіллі—по-тысячѣ.

Собирательныя выражаются помощію нарѣчія цаһналі—вмѣстѣ; қwелла цаһналі—вдвоемъ, һәвалла цаһналі—втроемъ, аw'алла цаһналі—вчетверомъ и т. д.

Кратныя: қwі'на—дважды, һәјна—трижды, аwна—четырежды, шу'на—пятью, уріғ'на—шестью, werһна—семью, гаһна—восемью, урғімна—девятью, wіғна—десятью. Напишемъ таблицу умноженія на хюркилинскомъ языкѣ.

$2 \times 2 = 4$	қwі'на қwel аw'ал.
$2 \times 3 = 6$	„ һәвал уріғал.
$2 \times 4 = 8$	„ аw'ал гаһал.
$2 \times 5 = 10$	„ шwал wіғал.
$2 \times 6 = 12$	„ уріғал wіғну қwіра.
$2 \times 7 = 14$	„ werһал wіғну аwра.
$2 \times 8 = 16$	„ гаһал wіғну уріғра.
$2 \times 9 = 18$	„ урғімал wіғну гаһра.
$2 \times 10 = 20$	„ wіғал җал.

$3 \times 3 = 9$	Һәјна һәвал урғімал.
$3 \times 4 = 12$	„ аw'ал wіғну қwіра.
$3 \times 5 = 15$	„ шwал wіғну шура.
$3 \times 6 = 18$	„ уріғал wіғну гаһра.